

Mövzu 11. ARKTOGEY QURUSU

Holarktika zoocoğrafi vilayəti. Şimal yarımkürəsində qurunun əksər hissəsini əhatə edən bu vilayət cənub sərhəddi Hind-Malay, Efiopiya və Neotropik fauna vilayətlərinin Şimal sərhəddi ilə hədudlanır. Beləliklə, vilayətə Avropa bütünlüklə, Şimali Afrika, Asiyanın əksər hissəsi və bütün Şimali Amerika materiki Şimal adaları ilə yanaşı Madeyra, Azor, Kanar, Yaşıl burun, Yapon adaları daxildir. Ümumiyyətlə, coğrafi baxımdan bu vilayətin cənub sərhəddi mülayimlə isti qurşağın arasından keçir. Vilayətin ərazisi digər bütün vilayətlərin əraziləri qədər olmasına baxmayaraq fauna bolluğuna və müxtəofliyinə görə onlardan geri qala bilir.

Holarktika zoocoğrafi vilayətin kasıblığı onda yayılan əsas landşaftların birtipli olması, sərt iqlimi və ərazidə formalaşan bioelementlərin cavanlığı ilə izah olunur. Holarktika vilayətinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Məməlilərdən holartikaya göstəbək, su samuru, qunduz, ərəb dovşanı, otyığanlar qrupu mənsubdur.

2. Ərazidə endemik məməlilər dəstəsi olmasa da, onların 150-dən artıq cinsi yayılmışdır ki, bunun yarıdan çoxu endemlərdir. Quşlardan meşə xoruzu, qaqarka, suda- quruda yaşayanlardan quyruqlular, balıqlardan nərəkimilər və qizil balıqlar endemlərdir. Geniş yayılan məməlilərdən yarımmeymunlar, fil, kərgədan Holartikada nəzərə çarpmır, bunlara ancaq Efiop və Hindistan- Malay vilayətlərinə yaxın ərazilərdə rast gəlinir.. Tutuquşuna vilayətin cənub regionlarında rast gəlmək olur.

Holarktika vilayəti mürəkkəb coğrafi landşaftlara malik olduğundan, birindən fərqlənən və müxtəlif inkişaf mərhələlərinə malik fauna komplekslərindən ibarətdir. Bütün bunları nəzərə alaraq Holarktika faunasının tədqiqi zoocoğrafi yarımvilayətlər üzrə deyil, təbii zonalar üzrə əsas faunanın tədqiqi əsasında aparılır.

Əsas qrupların icmalı-Faunası kasıb olsa da, kifayət qədər endemik növ və hətta cinsə məxsus olan məməlilərin və quşların geniş əraziyə malik olan ərazidir. Tundranın faunasının nəzərə çarpan əsas məsələlərdən də bütün tundranın birtipli faunaya malik olmasıdır. Bu ərazinin özünəməxsus faunası qütb tülküsü, şotur lemminq, ağ bayquş yalnız tundraya məxsus olan endemləridir. Burada üç şimal maralı, ağ kəklik, tundra kəkliyi, Şimali Amerikada qoyun-öküz xüsusilə səciyyəvidir.

Kisəllər, daha doğrusu iki opossum növü yalnız Şimali Amerikanın cənub yarısında yaşayır.

Burada yaşayan həşaratyeyənlər, çox böyük və müxtəlif göstəbəklər fəsiləsindən ibarətdir ki, bu fəsilənin tərkibinə su yaşayışı keçirən desmanlar, bir çox kirpilər və olduqca çoxlu miqdarda olan yereşənlər daxildir.

Yarasaların növü çox azdır ki, bu da holarktika vilayətinin şimalda yerləşməsi və bu vilayətin həşəratla nisbətən zəngin olmaması ilə izah edilir. Bu vilayətin daha çox xarakter gəmiricilərinə sincablar, qunduzlar (endemikdir), süleysinlər, siçanlar, ərəbdovşanları, dovşanlar və otyığanlar fəsilələri aiddirlər.

Holarktikada yırtıcıların bütün fəsilələrinin nümayəndələri yaşayırlarsa da, ancaq onlar bu vilayət üçün o qədər səciyyəvi deyildirlər. Viverralar və kaftarlar Aralıq dənizi yarımvilayətində, yənotlar ancaq Şimali Amerikanın cənub hissəsində yaşayırlar. Dələlər, itlər (xüsusilə canavar və tülkü), ayılar və qismən pişiklər daha geniş yayılmışlardır. Çox geniş areala malik olan boz ayı və vaşaq Holarktika vilayəti üçün endemdir.

Cütdırnaqlıların sayı nisbətən azdır. Donuzlardan ancaq çöl donuzu yaşayır ki, bu da yalnız şərq yarımkürəsində yayılmışdır. əsl dəvələrin yalnız iki nümayəndəsi - ikihürgüclü və təkhürgüclü dəvələr endemikdirlər və Holarktika vilayətinin cənub-qərb hissələrində yaşayırlar. Boşbuynuzlulardan qoyunlar endemiklərdir. Bizonların iki bir növü Şimali Amerikada yaşayır, başqa növü isə bizona yaxın olub (Zubr) hazırkı əsrin hələ 20-ci illərində şərq Avropada yaşayırlar. Ümumiyyətlə nisbətən çox olan marallardan xüsusilə əsl marallar, sığırlar və şimal maralları xarakter olub geniş yayılmışlar, həm də sığırlar və şimal maralları bu vilayət üçün endemikdirlər. Təkdırnaqlıların bu vilayət üçün üç endemik növü (Prejevalski atları, qulan və kuanq) vardır; bunlar Qərbi və Mərkəzi Asiyada yaşayırlar.

Paleoarktika və Neoarktika – Bir çox tədqiqatçılar vahid bir Holarktika vilayəti qəbul etməyib, bu vilayəti iki müstəqil vilayətə ayırırlar. Bunlardan birincisi, Paleoarktika vilayətidir ki, bu vilayətə Holarktikanın Afrika və Avropa-Asiya hissəsini daxil edirlər, ikincisi isə Neoarktikadır ki, bu, Şimali Amerikanı əhatə edir. Ancaq məməliləri nəzərdən keçirsək o zaman aşkar olur ki, Palearktikada endemik fəsilələr yoxdur, halbuki, Neoarktika üçün 4 fəsilə endemikdir; çəngəlbuynuz antiloplar, qunduz çincabları, kişəli siçovillər və ya qofrlar və nisbətən onlara yaxın olan kişəli siçanlar (bunlar Cənubi Amerikaya da keçirlər). Palearktikada ancaq balıqların iki endemik fəsiləsi vardır (kommakomefor xul balıqları və qolomyankalar - hər iki fəsilə yalnız Baykalda yaşayır. Neoarktikada isə beş endemik balıq fəsiləsi vardır. Şərqi və Qərbi yarımkürəsinin tundra faunası çox oxşar olduğu üçün onların arasında təbii bir sərhəd keçirmək mümkün deyildir. Bu göstərilən xüsusiyyət Holarktikanın vahid bir vilayət olduğunu təsdiq edir

Holarktika faunasının tarixi.-olduqca mürəkkəbdir. Belə mürəkkəblik başlıca olaraq bu faunada getmiş yerdəyişmələri ilə izah edilir ki, bu dəyişmələr həmin fauna ərazisinin ayrı-ayrı hissələrinin dəfələrlə öz aralarında və başqa vilayətlərlə birləşməsi nəticəsində və həm də landşaftların kökündən dəyişilməsinə səbəb olan kəskin iqlim dəyişmələri ilə əlaqədar olaraq əmələ gəlmişdir.

Holkarktikanın şərq və qərb yarısının müxtəlif hissələrindən üçlük dövrünə aid olan faunanın çoxlu miqdarda tapılmış qazıntı qalıqları göstərir ki, ümumiyyətlə hazırki Holarktikada olmayan və ya Holarktikanın ancaq şərq və ya qərb yarısında yayılmış bir çox heyvan qrupları keçmişdə bütün şimal yarımkürəsində geniş yayılmışdır. Fillər, mastodontlar, dəvələr, gərgədanlar, atlar, çoxkəsici dişli kisəllilər, yarımmeymunlar, ensizburun meymunlar və bir sıra başqaları vaxtilə geniş yayılmış heyvanlardır. Bu onunla izah oluna bilər ki, üçlük dövrünün əvvəllərində Şimali Amerika bilavasitə Avropa ilə birləşmiş, Şimali Amerikanın indiki dayaz Bering dənizi yerində bəzəx vasitəsilə Asiya ilə birləşməsi isə istər üçlük, istərsə də dördlük dövrlərdə dəfələrlə pozulmuş və yenidən bərpa olunmuşdur. Avropa ilə Amerikanın bu cür birləşməsinin qalığı olaraq norkaların yayılmasını göstərmək olar ki, bunların bir növü yalnız Avropada, ona yaxın başqa növü isə Şimali Amerikada yaşayır. Nisbətən çox yaxın zamanlarda Sibirin Amerika ilə birləşmiş olmasını maral, vaşaq, sığır, rossomaxa və s.-nin arealları göstərir ki, bu heyvanlar həm Avropa- Asiyanın, həm də Şimali Amerikanın tayqa qurşağında geniş yayılmışlar. Buzlaşma dövründə Avropanın, Qərbi Sibirin və Şimali Amerikanın şimal tərəfləri başdan- başa buzla örtülmüşdü, daha cənubda yerləşən dağların başını örtən buzlar isə düzənlik yerlərə doğru enmişdi. Bunun nəticəsində Arktika və hündür dağlar faunaları bir- birilə yerlərini dəyişmişlər. Buzlaq dövrü keçdikdən sonra heyvanların bir qismi buz çəkildikcə şimala doğru keçmiş, bir qismi isə dağlara qalmışdır: ən şimal tərəflərdə tundra landşaftı əmələ gəlmiş və tundra faunası inkişaf etmişdir, bir qədər cənubda isə çox böyük sahələr iynəyarpaqlı meşələr, yəni tayqa ilə örtülmüşdür. Səhra- step faunasına gəlicə demək olar ki, bu fauna Şimali Amerikada əsasən bir mərkəzdə, Holarktikanın şərq yarısında isə iki mərkəzdə: şimali Afrikada və Mərkəzi Asiyada əmələ gəlmişdir.

Holarktikanın yarımvilayətləri- Holarktika vilayətini adətən aşağıdakı yarımvilayətlərə bölürlər: Arktika yarımvilayəti, 2. Kanada yarımvilayəti 3. Sonor yarımvilayəti 4. Avropa-Sibir yarımvilayəti 5. Aralıq dənizi yarımvilayəti 6. Mərkəzi Asiya yarımvilayəti və 7. Mancuriya- Çin yarımvilayəti.

1. Arktika yarımvilayətinin- cənub sərhəddi ilin ən isti ayında izotermi + 10 s olan yerlərdir və bu yarımvilayət Avropa-Asiyanın və Şimali Amerikanın tundra və meşə tundrası qurşağını əhatə edir.

Buranın faunası zəngin deyildir, ancaq olduqca süsüsiyyətli və hər yerində eynidir. Yerdə yaşayan məməlilərdən dırnaqlı lemminq, quşlardan ağ bayquş, bəzi qazlar və ördəklər endemikdirlər. Ağ dovşan, ağ kəklik, şimal maralı da bütün polyar dairədə yayılmışdır, ancaq bu heyvanlar nəinki tundrada, həm də tayqa qurşağında yayılmışlar. Nəhayət, gəlinçik, qornostay, canavar kimi geniş yayılmış olan Holarktika heyvanları da Arktika yarımvilayətində yaşayırlar. Sürünənlər və amfibilərə bu yarımvilayətin ancaq ən cənub hissələrində təsadüf olunur. Şimal-Şərqi Amerika üçün qoyun- öküz endemikdir ki, bu heyvan buzlaşma dövründə Avropada, Sibirdə və Şimali Amerikada geniş yayılmış idi.

2. **Kanada yarımvilayəti** – Şimali Amerikanın tayqa qurşağını əhatə edir. Bu yarımvilayət Avropa və Asiyanın tayqa qurşağı ilə bir çox ümumi növlərə, məs. maral, boz ayı, sığır, vaşaq vəs. növlərə malikdirsə də ancaq Avropa- Asiya tayqasında geniş yayılmış olan cüyürlər, əsl porsuqlar, adi sincab, əsl göstəbək, Sibir xoruzu və başqa məməli və quşlar burada yoxdurlar. Qayalıq dağlarda endemik cins- qar keçisi yaşayır, nəhayət həm Şimalı və həm də Cənubi Amerikada puma geniş yayılmışdır.

3. **Sonor yarımvilayəti** – Bu yarımvilayət Kanada yarımvilayəti ilə meşə-step qurşağı vasitəsilə əlaqədar olub Şimali Amerikanın cənub hissəsini əhatə edir. Burada qərb tərəfdə səhra lara keçən steplər, həm dağlar, həm də enliyarpaqlı müxtəlif meşələr, o cümlədən subtropik meşələr vardır. Bu yarımvilayətdə Avropa və Asiya ilə ümumi olan növlər yoxdur, digər tərəfdən burada Neotropika elementləri (opossum, zirehlilər) vardır ki, bu fauna müəyyən dərəcədə Cənubi Amerika faunasına keçid xarakteri daşıyır. Sonor yarımvilayətinə bəzən yüksək təsnifat dərəcələrinə aid olan çoxlu miqdarda endemiklər xarakterdir. Bu cür endemiklərə çəngəlbuynuz antilop aiddir. Daha sonra qunduzaoxşar sincablar, kişəli siçovullar və kişəli siçanlar fəsilələri və həmçinin göstəbəklər fəsiləsindən olan bir neçə xüsusi cinslər, çəmənlər, itləri, quşlardan vəhşi Hind toyuğu endemikdirlər. Vəhşi hind toyuğu meşələrdə yaşayır və ev hind toyuqlarının əcdadıdır. Ümumiyyətlə, Sonor faunası başqa faunalardan kəskin surətdə fərqlənir.

4. **Avropa-Sibir yarımvilayəti** – bütün Avropanı və Sibiri, həmçinin Şimali Qazaxstanı əhatə edir. Bu yarımvilayətin əsas landşaftı tayqadır, yəni içərisində daha çox iynəyarpaqlı olan meşələrdir. Bu yarımvilayətin başlıca endemik heyvanları aşağıdakılardır: adi sincab, Atlantik okeandan Sakit okeana qədər yayılmışdır, samur- bu heyvanın arealı Sibirin meşəlik hissəsini əhatə edir, Rusiya desmanası- ancaq Şərqi Avropada yaşayır, Avropa norkası= Ural dağlarının şərqinə qədər yayılmışdır, böyük ərəbdovşanı- Avropanın və Qazaxstanın steplərində və meşə- steplərində yaşayır.

5. **Aralıq dənizi yarımvilayəti** – Aralıq dənizini əhatə edən ölkələri, şimalı Ərəbistanı, Qərbi Asiyanı, Qafqazı, cənubi Krımı və Orta Asiyanın cənub hissəsini

əhatə edir. Aralıq dənizi yarımvilayətinin landşaftı çeşidli olduğu kimi, faunası da müxtəlifdir. Ümumiyyətlə, bu yarımvilayət üçün bir tərəfdən Amerika elementlərinin olmaması, digər tərəfdən Efiop, qismən Hindistan və Mərkəzi Asiya faunalarının qarışması xarakterdir ki, bunun nəticəsində də bu yarımvilayətin faunası müəyyən dərəcədə keçid təşkil edir. Ən xarakter heyvanlara aşağıdakılar misal ola bilər: quyruqsuz makak, adi kennema Şimali Afrikada, İspaniyada və Cənubi Fransada yayılmışdır, vəhşi Lan, muflon, qarapaça, dağ keçiləri, bir neçə növ bağrıqaralar, murad quşu. Efiop- Hindistan məməlilərindən oxlu kirpi, İspaniyadan başlayaraq Tyan- Şan dağlarına qədər yayılmışdır. Zolaqlı kaftar, qamış pişiyi, leopard başlıca olaraq bu yarımvilayətin şərq hissələrində yaşayırlar. Bu yarımvilayətdə reptililər və yarasalar nisbətən çoxdurlar.

6. Mərkəzi Asiya yarımvilayəti- Bütün Mərkəzi Asiyanı və Orta Asiyanın böyük hissəsini əhatə edir, ancaq Orta Asiyanın düzənlik yerləri faunası müəyyən dərəcəyə qədər Aralıq dənizi yarımvilayəti faunasına keçid xarakteri daşıyır. Yarımvilayət cənuba doğru Himalay dağlarına qədər, şimala doğru Zabaykal steplərinə qədər, şərqə doğru Böyük Xunqan dağlarına qədər, qərbə doğru isə Xəzər dənizinə qədər uzanır. Bu yarımvilayətin xarakter landşaftı səhradan, cənubda isə hündür dağlardan (Tibet) ibarətdir. Tibet o qədər xüsusiyyətli faunaya malikdir ki, buranı müstəqil faunaya ayırmaq olar. Tibetin ən xarakter endemiklərindən vəhşi Kayan eşşəyini, kuku-yamanı, öküzlərdən yaki, antiloplardan isə Oranqo və Adanı göstərmək olar. Kuku-yaman qoyunlar və keçilər arasında keçid təşkil edir. Yarımvilayət üçün xarakter: məməlilərdən Dzeren antilopu, bir sıra ərəbdovşanları, marmot, xırda gəmiricilərin bir çox növləri aiddir.

7 Mancuriya- Çin yarımvilayəti – Şimali Çini, Mancuriyanı, Koreyanı, Ussuriya ölkəsini və Yaponiya adalarını əhatə edir. Bu yarımvilayətin əsas təbii landşaftı enliyarpaqlı meşələrdir, ancaq Çinin və Yaponiyanın daha sıx əhalisi olan yerlərdə bu cür meşələri tamamilə qırıb tarlalara çevirmişlər: Yenotabənzər it, dağlıq qoral antilopları, xallı maral, əlvan rəngli mandarinka ördəyi, qızıl qırqovul, qırmızı canavar yarımvilayətin ən səciyyəvi heyvanlarıdır. Yarımvilayətin daha cənub hissəsində meymunlar və tutuquşuları vardır. Qolubaya çayında alligatorlar yaşayır. Nəhəng salamandra endemikdir. Ümumiyyətlə, bu yarımvilayət Hindistan-Malay vilayətinə keçid xarakteri daşıyır.

Tundradan cənubda bütünlüklə Şimali Amerika və Avrasiya materiklərində eyni zolaq təşkil edən tayqa əsasən iynəyarpaqlı, qismən enliyarpaqlı ağac cinslərindən ibarət meşə örtüyünə malikdir. Dağlıq ərazilərdə (Pireney, Karpat, Şimali-Tyan- Şan, Şimal Şərqi Tibet) tayqa flora və faunası təbii məskəmindən

fərqli olaraq qismən cənub ərazilərdə adalar şəklində tayqaya məxsus tipik flora və fauna formalaşdırır.

Tundradan xeyli geniş sahəyə malik olmasına baxmayaraq tayqa zonasının faunası kasıbdır. Hər iki materikin tayqa zonasında geniş yayılan endemik məməlilərdən sığır, samur, rosomxa, tayqaya məxsus quşlardan üçbarmaq ağacdələn, çataldimdik, Yapalaq, ardıc quşu bütün ərazidə geniş areala malikdir.

3. Enliyarpaqlı meşələrin faunası. İynəyarpaqlı tayqa meşələri qarışıq meşələr zolağından tədriclə enliyarpaqlı meşələr zonasına keçir.

Avropada geniş əraziləri əhatə edən enliyarpaqlı meşələrin əsas səciyyəvi heyvanat aləmini meşə pişiyi, meşə dələsi, süleysin, nəcib maral, Avropa cüyürü, yaşıl ağacdələn, adi ağacdələn, çil qaratoyuq, dağ siçanı, boz kəklik, boz dovşan, zığ-zığ kimi növ və cinslər təşkil edir.

Uzaq Şərqi enliyarpaqlı meşələrində heyvanat aləmi Avropa enliyarpaqlı meşələrindən fərqli olaraq qara ayı, Himalay ayısı, vələmir quşu, xallı maral, yenot it, uzaq şərq meşə pişiyi, mandarin ördək, pələng, bəbir, xarza dələsi, trionis bağası, qızıl qırqovul, su maralı, uçan sincab, burunduk, adi kirpi, yalançı bülbül kimi növlərlə zəngindir. Şimali Amerikanın enliyarpaqlı meşələrində ən çox qornostay, tülkü, nəcib maral, vapiti, Amerika norkası, barabil, meşə marmotu, opossum, qırmızı vaşaq, virqin maralı, bizon adi skuns, boz dələ, zıncırovlu ilan, iri burunduk, kiçik sincab, qunduz, bəbir, qoyun öküz kimi növlər yayılmışdır.

4.Şimal yarımkürəsinin çöl və yarımsəhraları böyük müxtəlifliklərinə görə bir-birindən kəskin fərqlənirlər. Beləki, Böyük Səhra –Avrasiya çölləri və səhraları eyni zolaq şəklində Afrika və Avrasiya ərazilərini əhatə edir. Bu landşafta malik olan səhra və çöllərdə torağay, çöl su ilanı, tülkü, gəlicik qum siçanı, ərəb dovşanı, boz dovşan, kərtənkələ- kekkon geniş yayılmışdır. Monqolustan çöllərində kulan, boz tülkü, monqol torağayı, qulaqlı kirpi, safsar, donqar dəvə geniş areala malikdir.

Tibetin yüksək dağlıq çöllərində oranqo antilopu, Tyan-Şan əyalətində yak, tibet marmotu, tibet uları, oranqo, vəhşi keçi endemlərin əsas qruplarını təşkil edir.

5. Məlumdur ki, yer səthində yayılan dağ sistemləri coğrafi zonallıq qanununa uyğun gəlməyən müxtəlif landşaft tiplərinin yaranmasına şərait yaradır. Dağ landşaftları enliklərarası-intrazonal landşaft tipi qəbul edilir.

Dağlıq ərazilərin əsas səciyyəvi növləri dağ keçisi, qartal, şahin, Sibir antilopu, arxar, qar bəbiri, tibet uları, Altay uları, Qafqaz uları bəbir dələsi, və s. kimi endemlərdən ibarətdir.